

ІМПЕРАТОРСЬКІ АКТИ У СИСТЕМІ ЦЕРКОВНО-КАНОНІЧНОГО ПРАВА ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті визначаються особливості та місце імператорських актів у системі церковно-канонічного законодавства Візантійської імперії. Ці акти розглядаються як наслідок історичної еволюції взаємодії держави і Церкви. Управлінсько-правовий аналіз імператорських актів щодо Церкви та окремих церковних інститутів засвідчує розширення сфери їх власних повноважень останніх.

Ключові слова: Імператор, Церква, нормативний акт, монастир, єпископ, привілеї, повноваження, власність, функції.

Характерною рисою нормативного регулювання церковної діяльності у Візантії був тісний взаємозв'язок норм канонічного та світського церковного права. В останньому важливе місце займала група імператорських актів, які врегулювали як внутрішньоцерковні, так і зовнішні напрями діяльності Східної Церкви. Імператорські акти (хрисовул чи простагма) містили перелік володінь, наданих Церкві чи окремому монастирю, підтверджували попередні надання. Наприкінці хрисовула містилася розширена формула (*dispositio*). У цю формулу часто вклинювався перелік адміністративно-судових та фінансово-податкових привілеїв. Імператорські акти (зокрема новели) могли творчо розвивати норми канонічного права [1, с.52]. Виділяють різні типи імператорських актів, насамперед законодавчого характеру (закони чи конституції). Імператорські акти щодо конкретних правових казусів у церковній діяльності оформлялися як послання чи приписи. Завданням даної статті є визначення нормативно-регулятивних особливостей імператорських актів у системі церковно-канонічного законодавства.

Характеризуючи стан наукового розроблення проблеми, зауважимо наявність значної кількості праць, присвячених діяльності імператора у конфесійній сфері, зокрема його нормотворчої діяльності щодо Східної Церкви у Візантійській імперії. А. Митрофанов підкреслює роль імператорської влади у регламентуванні церковної ієрархії у ранньовізантійську добу, сімейного статусу кліриків [2, с.6-8], підкреслюючи значення законодавчих новацій імператора Юстиніана [3: 4]. На думку З. Удальцової, у ранній

Візантійській імперії була закладена політична теорія симфонії, співзвучності світської влади і церковної ієрархії. Культ імператора – правителя всієї православної ойкумени і культ держави ромеїв – захисниці і покровительки всіх православних народів, проповідь виняткової візантійської державності, які зародилися у ранню добу, поширилися у наступні століття [5, с.91]. Радянські дослідники писали про повне підпорядкування Візантійської Церкви державі принаймні до кінця XI ст. Це твердження заперечив грецький науковець Т.К. Лунгіс [6, с.78-82]. Помітну увагу приділила нормативному врегулюванню взаємин держави і Церкви західна наука. Оскільки папство у суперечці навколо ікон відстоювало іконошанування, лютеранські церковні історики XVI ст. у своїх "Магдебурзьких центуріях" намагалися його реабілітувати. Вони вважали діяльність іконоборницьких імператорів відповідною духу справжнього християнства. Натомість Ц. Бароній і Л. Мембур вбачали у іконоборцях попередників Лютера. Фр. Шпангейм і Жак Банаж проводили апологію іконоборництва. Англійський візантиніст Дж. Бьюрі навіть провів аналогію між політикою імператорів – іконоборців і клерикальними заходами канцлера Бісмарка [7, с.200-207]. Імператорських актів щодо Церкви і церковної діяльності торкалися М. Граціанський, В. Хвостова, О. Козлов, В. Сметанін, О. Ліпшиц, Г. Курбатов тощо. На окремих аспектах цієї тематики вже зупинявся автор статті, торкаючись актів імператора щодо єпископів [8] та монастирів [9] у правовому просторі Візантійської імперії, його розпорядженням щодо надання (підтвердження) адміністративно-су-

дових чи фіскально-податкових привілеїв окремим монастирям [10; 11].

Джерельною базою даного дослідження є чисельні акти (декрети, повелі, розпорядження, доручення) імператорської влади, як адміністративно-судового, так і фіскально-податкового характеру [12].

Візантійська імперія з самого початку свого існування розглядала регламентування діяльності Церкви як пріоритетний напрям нормотворчої діяльності. Вже імператор Юстиніан окремими актами намагався підпорядкувати монастирі єпископам з метою посилення контролю за їхньою діяльністю. Функції імператорської влади щодо нормативного регламентування церковної діяльності полягали у створенні нормативно-правового забезпечення діяльності Церкви, організації її взаємодії з центральними та місцевими органами влади, налагодженні контролю за діяльністю церковних ієрархів. Відповідно це зумовлювало характер синтезу актів імператорської влади, на який впливало як християнство, так і пізньоантична правова традиція. Така потрібна єдність знайшла свій вираз у підписі імператора Мануїла Комнина, присвяченому питанням шлюбу і адресованому Патріарху Михаїлу III Анхіальському [10].

Імператор своїми актами міг збирати вселенські собори. Право імператора скликати, а за потреби особисто чи через свого представника головувати на Соборі під сумнів не ставилося. Капони (правила), прийняті на Соборі, вважалися обов'язковими для прийняття і виконання усією Церквою [13, с.156]. Законність цих соборів та їхніх рішень могла підтверджуватися урядовими актами. Так імператорським декретом Юстиніана від 26 березня 533 р. підкреслювалася законність V Вселенського Собору [14, с.74-75]. При обранні Патріарха про попередньо обраних кандидатів повідомляли імператора. Проте останній має право дати відвід обранцям Собором і виставити свого кандидата (формула імператорської волі $\epsilon\gamma\omega\ \tau\acute{o}\nu\ \acute{o}\ \delta\epsilon\iota\nu\alpha\ \phi\acute{\epsilon}\lambda\omega\ \gamma\epsilon\nu\acute{\epsilon}\sigma\phi\alpha\iota$) [15, с.239].

Імператор при потребі виступав арбітром при розв'язанні внутрішньоправових суперечок догматичного та організаційного характеру. Так імператор Зенон видав грамоту, заборонивши Аптіохійському Патріарху втручатися у справи Кіпрської Церкви [26, ст.78]. Водночас імператори поступово посилюють вплив на внутрішньо-

церковні процеси. Василевси призначають синкеллів (асистентів і постійних радників Патріарха), як це було у випадку з призначенням на цю посаду єпископа Керкіри Василя.

На єпископів імператорськими актами покладалися функції щодо розбудови Церкви у своїй єпархії, навернення неправославних до офіційної Церкви, виконання рішень соборів та церковних ієрархів вищого рівня. У Декреті від 26 березня 533 р. міститься імператорський наказ єпископам щодо захисту пастви від єретичних впливів. Декрет від 6 серпня 533 р. проти Апфімія, Севера, Петра і Зоари зобов'язував Константинопольського Патріарха Міну довести його до відома єпископів [14, с.75]. Церковні ієрархи у випадку потреби посилення боротьби з єретиками та загрози внутрішньоправових розколів зверталися до державних органів, насамперед до імператора. Так у 30-х рр. V ст. розгорнулася боротьба між найвищими церковними ієрархами Олександрійським єпископом Кирилом та Аптіохійським єпископом Іоанном. Останній звернувся до світської влади. Згідно цього прохання при Проклі, наступникові Максиміана, 12 квітня 434 р. було видано імператорську сакру, яка зобов'язувала усіх східних єпископів перебувати у церковному спілкуванні з Аптіохійським єпископом [16, с.357-358].

Імператорські акти могли спрямовуватися і на регламентування діяльності інших церковних інститутів. Так XIV Новелла Льва VI визначала, що у монастирі має перебувати не менше 3 монахів. Імператорськими актами були регламентовані збори (мита) за рукоположення у духовний сан вищими церковними ієрархами. Новелла Ісаака Комнина (1057 – 1059 рр.) визначає, що єпископ чи архієпископ, що проводять рукоположення, не можуть брати за це понад 7 золотих номіс "з прийнятим зображенням мого царства". У 1312 р. Андронік II своїм хрисовулом перепідпорядкував півострів Константинопольському Патріарху [17, с.674].

Арсал поширення дії імператорських повелі міг відрізятися – від конкретного регіону до всієї імперії. Показовою у цьому плані є VII Новелла Юстиніана від 535 р. Сфера її чинності охоплювала як столицю та сусідні міста, так і провінції – Схід, Іллірик, Єгипет, Лікаонію, Лікію, Африку, а також західні області – "від Стародавнього Риму до кордонів океану". Закон поширювався на церкви, які були у підпорядку-

вапні єпископів та інших патріархів, тобто був всеохопним [18, с.268].

Окрема група імператорських актів забезпечувала падапня та підтвердження адміністративно-судових та фінансово-податкових прав та привілеїв візантійських церков та монастирів. У імператорських хрисовулах при перерахуванні метохів використовується переважно формула щодо їхньої приналежності монастирям "з усіма правами, привілеями і володіннями" [19, с.17]. Так один з метохів Лаври, який перебував у Константинополі, отримав згідно імператорських постанов за практиком 1334 р. землі і податок з палєжачих метоху париків. Далі стверджується, що основою передачі відповідних привілеїв і земель був той факт, що раніше передачі землі перебували у володінні Великого друпага Стефана Палеолога, який володів ними звільнено від усіх податків.

Падапні привілеї посилювали суб'єктивний характер, залежали від статусу та впливу отримувача, волі імператора як передавача цих привілеїв та прав. Імператорські акти називають ці надання монастирям "правами і привілеями" (*δίκαια καὶ προνομία*). Це нечітко визначення підкреслює одиничний і суб'єктивний характер відповідних актів. Через цю неоднозначність, права, які дарувалися павічно, через деякий час підтверджувалися повним актом. Окрім того, падапні імператором привілеї і землі про "вічний" характер падапня могли відбиратися, змінюватися чи замінюватися на інші. Факт можливості і правомірності відібрати павічно падапних привілеїв і володінь – характерна риса візантійського права прецедентів [20, с.129-132]. Грамоти фіксують і земельні спори між окремими монастирями.

Імператорськими актами церковні інститути долучилися державою до забезпечення оборонності і у пізній Візантії. Згідно простагми Мануїла II Палеолога від 20 грудня 1414 р. монастир Діонісія мав відновити пірг "для захисту і безпеки" мешкаючих у зруйнованому селі Мариски. Однак ориємос деспота Андроніка II Палеолога від жовтня 1417 р. зауважував, що монастир Іоанна Продрома на Афоні не був спроможний збудувати пірг через несприятливу ситуацію і зруйноване господарство [21, с.98].

В екскурсії виділяють дві основні складові: перша, яка зумовлювала звільнення від повинностей і податків на користь держави і друга, яка визначала обмеження повинностей держави (зо-

крема судових) на території певного комплексу володінь. Відповідно, до володінь, які отримували екскурсію, обмежувався доступ не лише податкових чиновників, а й суддів, військових командирів, примикиріїв, лук, катепанів, переписувачів, обліковців. Згодом у екскурсіях з'являється опис санкцій за порушення її умов. Так хрисовули Іраклія 612 і 619 рр., які обмежували кількість духовенства у храмі Святої Софії, визначали і економію у витрачаннях церковних коштів. Ними визначалися і наступні розпорядження щодо церковного майна. Хрисовул Никифора III Вотаніата від липня 1079 р. підтверджує попередні імператорські розпорядження, зокрема дарування василевсом Романом III Аргіром у 1031 р. монастирю Мелана острова і ста париків і дулопариків, зі звільненням острова від регулярних державних податків, а також даруючий монастирю ще сотню париків і дулопариків за рахунок дітей і пападків першої сотні. Будь-яка передача (дарування) земель монастирям з боку третіх осіб підтверджувалося імператором. Також за принципом юридичної аналогії підтверджувалися імператором і надані попередниками податкові привілеї, що зумовлювало існування права прецедентів [20, с.129].

У хрисовулі, датованому червнем 1060 р., візантійський імператор Константин X Дука підтверджує чинність хрисовулів Константина VII Багрянородного і Константина IX Мопомаха щодо лаврського метоха Святого Андрія Перієтер поблизу Солуні. Мопомахам Лаври на території згаданого проастія падається екскурсія вільних від податків ста париків і дулопариків (за випятком стратіотів, дімосіаріїв і екскурсатів дрома). Митрополиту Солуні заборонялося втручатися у справи обителі Святого Андрія, а сама Лавра, прийнята під покровительство імператорського чиновника, звільняється від зобов'язань щодо луки, катепана, стратига і судді Волерана, Стримона і Солуні і взагалі від усіх зборів – епірій, зокрема і мітата. Згідно хрисовулу, падапному монастирю Богородиці Милостивої, йому дарується 12 париків з правом володіння і розпорядження як вільними від податків і повинностей, пасамперед державних (зевгологія, спномія, амсплопакта, меліссоспномія, аерикопа). Едикт ІОстипіана від 688 р. церкві Дмитрія у Фессалоніці з дарування усіх соляних промислів міста Фессалонік і околиць "на вічні часи" передбачав повне звільнення храму і кліру від сплати будь-яких податків і по-

винностей. Хрисовул імператора Олексія Комнина монастирю Богородиці Милостивої на Струмиці визначає: "Дарую йому екскуссію на 150 овечок, 40 волів, яких виганяють на пасовище, 10 кобил і 6 пар волів. Нехай монастир назавжди має екскуссію на цю кількість худоби від зевгологія, асрикона та всякого іншого податку, який збирається з худоби, що обробляла земля і худоби, яку виганяли на пасовище". Імператорськими актами визначався і порядок сплати на користь Церкві окремого податку канонікону.

Держава приділяла увагу кодифікації церковно-канонічного законодавства. Так імператор Мануїл Комнин разом з Патріархом Михаїлом Анхіалом дали доручення знаому коментатору другої половини XII ст. Феодору Вальсамону. Внаслідок цього з'явилася його найвідоміша праця "Пояснення священних і божественних правил Святих і Вселенських Апостолів і священних соборів Вселенських і помісних чи приватних і інших Святих Отців і при цьому вказання законів, чинних і нечинних, які містяться у 14 титулах, вміщених перед правилами, складеними за велінням царським і патріаршим" [22, с. 7].

Боротьба з ерессю та еретиками розглядалася у Візантійській імперії не внутрішньоцерковна, а як державна справа і тому велася імператорським судом та урядовими військами [23, с. 75]. Нормативно-правові акти Юстиніана не лише сприяли закріпленню домінуючого становища православної Церкви, а й ставили неправославних у нерівноправне становище, сприяли їхньому наверненню до офіційної Церкви. Вже Декрет 527 р. починаючи з §3 накладає анафему на еретиків (Несторія, Аполлінарія і Євтіхія). Декрет 15 березня 533 р. закликав мешканців столиці дати рішучу відсіч еретикам. Наступний Декрет від 26 березня 533 р. знову наказував єпископам захищати паству від еретичних впливів. Новелла СXXXII від 544 р. забороняла еретикам збори та проведення ритуалів під загрозою законного покарання порушників. У ви-

падку виявлення будинків, де такі зібрання проводилися, вони мали передаватися Церкві [14, с. 57, 74, 104-105]. Ряд нормативно-правових актів імператора було спрямовано на забезпечення позицій правлячої Церкви та закріплення цілісності та незаперечності офіційно затверджених внутрішньоцерковних норм. Так 12 листопада 451 р. імператор підтвердив усі привілеї, надані раніше ортодоксальній Церкві. 7 лютого 452 р., новим указом, встановили дотримання постанов Халкідонського Собору, а публічні диспути щодо віри категорично заборонили [24, с. 25]. Ця заборона супроводжувалася погрозою покарання: клірикам – виключенням з кліру, перебуваючим на службі особам – відставкою, іншим – вигнанням з міста. Через місяць, 13 березня 452 р., наступною сакрою, адресованою префектам, імператор підтвердив ці покарання за релігійні суперечки, поширивши їх чинність на усю імперію. Такі ж сакри загального характеру з'явилися 6 і 28 липня [25, с. 303].

Отже наведені факти підкреслюють важливу роль імператорських нормативно-правових актів у регулюванні діяльності Церкви, як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Насамперед у функції імператора входило забезпечення захисту прав (адміністративно-судових та фінансово-податкових) Церкви та окремих церковних інститутів, насамперед монастирів, гарантування їхнього дотримання з боку третіх осіб. З іншого боку імператорські акти регулювали питання внутрішньоцерковного (догматично-ідеологічного та організаційно-ієрархічного характеру).

Імператорські нормативно-правові акти були спрямовані на регламентацію діяльності Церкви, закріплення за нею конкретних фінансово-податкових і адміністративно-судових привілеїв. Імператорські акти могли мати як локальний, так і загальний характер. Постійне посилення регламентації діяльності церковних інститутів з боку імператора було викликане управлінськими та правовими потребами.

Література

1. *Омельчук В. В.* Податкові та адміністративні привілеї церкви і монастирів Візантійської імперії / В. В. Омельчук // Наукові записки ІЗ ВР України. – 2012. – Вип. 5. – С. 52 – 54.
2. *Митрофанов А. Ю.* Ранневизантийское законодательство IV – V вв. о семейном статусе клириков / А. Ю. Митрофанов // Средневековая Европа: Проблемы истории и культуры: Тез. докл. ежегод. межвуз. конф. "Проблемы социально-политической истории и культуры средних веков". 2002- 2004 гг. – СПб., 2006. – С. 6 – 8.
3. *Митрофанов А. Ю.* Каноническое право и законодательство Юстиниана о допуске рабов и ко

лонов-адскриптициев в епископат / А. Ю. Митрофанов // История и культура средних веков: актуальные проблемы: Тез. докл. XXI межвуз. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых 26 – 30 ноября 2001 г. – СПб., 2002. – С. 3 – 4.

4. Митрофанов А. Ю. Практика епископского поставления по законодательству Юстиниана Великого / А. Ю. Митрофанов // Человек, природа, общество. Актуальные проблемы: Мат. 12 междунар. конф. молодых ученых 27 – 30 декабря 2001 г. СПб., 2001. – С. 384 – 394.

5. Удальцова З. В. Византийская империя в раннем средневековье (IV – XII вв.) / З. В. Удальцова // История Европы: с древнейших времен до наших дней. – Т. 2: Средневековая Европа [ред. кол.: Е. В. Гутнова (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1992. – С. 85 – 111.

6. Лунгис Т. К. К вопросу о взаимоотношениях патриархов и императоров в X – XI вв. / Т. К. Лунгис // АДСВ. – Барнаул: День, 1992. – Вып. 26. – С. 78 – 82.

7. Сюзюмов М. Я. Основные направления историографии истории Византии иконоборческого периода / М. Я. Сюзюмов // ВВ. – Т. XXII. – 1963. – С. 199 – 226.

8. Омельчук В. В. Інститут єпископа у системі церковно-канонічного права Візантії: судові та правозахисні функції / В. В. Омельчук // Наукові праці НАУ. – Серія: Юридичний вісник: Зб. наук. пр. – 2013. – № 1 (26). – С. 34 – 38.

9. Омельчук В. В. Особливості еволюції правового статусу монастирів у Візантійській імперії / В. В. Омельчук // Університетські наукові записки: Часопис ХУУП. – № 1 (45). – 2013. – С. 36 – 42.

10. Омельчук В. В. Особливості еволюції канонічних актів у правовому просторі Візантійської імперії / В. В. Омельчук // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2012. – Вип. 6. – С. 17 – 21.

11. Омельчук В. В. Церковно-монастирське землеволодіння у Візантійській імперії та його правові гарантії / В. В. Омельчук // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – Вип. 2 (206). – С. 7 – 11.

12. Омельчук В. В. Джерела з церковно-правової історії Візантійської імперії / В. В. Омельчук // Наукові записки ІЗ ВР України. – 2013. – № 1. – С. 22 – 27.

13. Сюзюмов М. Я. Христианская церковь в IV – VI вв. / М. Я. Сюзюмов // История Византии. – В 3 т. – Т. 1 [отв. ред. З. В. Удальцова]. – М.: Наука, 1967. – С. 144 – 163.

14. Геростергиос А. Юстиниан Великий – император и святой [пер. с англ. М. Козлова] / А. Геростергиос. – М.: Изд-во Сретенского мон., 2010. – 448 с.

15. Шангин М. А. Письма Арефы – новый источник о политических событиях в Византии (931 – 934 гг.) / М. А. Шангин // ВВ. – 1947. – Т. I (XXVI). – С. 235 – 260.

16. Бриллиантов А. И. Лекции по истории древней Церкви [вступ. ст. и науч. ред. А. Ю. Братухина] / А. И. Бриллиантов. – СПб.: Изд-во О. Абышкина, 2007. – 480 с.

17. Історія Візантії. Вступ до візантиністики [за ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича]. – Львів: Апріорі, 2011. – 880 с., іл.

18. Удальцова З. В. Церковная политика Юстиниана. Народно-сретенские движения в империи / З. В. Удальцова // История Византии. – В 3 т. – Т. 1 [отв. ред. З. В. Удальцова]. – М.: Наука, 1967. – С. 267 – 281.

19. Поляковская М. А. Монастырские владения в Фессалонике и ее пригородном районе в XIV – нач. XV вв. / М. А. Поляковская // АДСВ. – Свердловск: Изд-во Урал. гос. ун-та, 1965. – Вып. 3. – С. 17 – 46.

20. Хвостова К. В. Византийская цивилизация как историческая парадигма / К. В. Хвостова. – СПб.: Алетейя, 2009. – 207 с.

21. Сметанин В. А. О специфике перманентной войны в Византии в 1282 -1453 гг. / В. А. Сметанин // АДСВ. – Свердловск, 1973. – Вып. 9. – С. 89 – 101.

22. Правила Святыхъ Апостоль, Святыхъ Соборовъ, Вселенскихъ и Поместных, и Святыхъ Отцевъ съ толкованіями. – М., 1876. – Респринт [предисловие докт. ист. наук А. И. Сидорова]. – М.: Паломник, 2000. – VIII+12+626 с.

23. Медведев И. П. Правовая культура Византийской империи / И. П. Медведев. – СПб.: Алетейя, 2001. – 576 с.

24. Козлов А. С. Основные направления политической оппозиции правительству Византии в первой половине V в. / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1982. – Вып. 19. – С. 5 – 31.
25. Кулаковский Ю. А. История Византии / Ю. А. Кулаковский. – Т. 1: 395 – 518. – [3-е изд-е, исправ. и доп.] – СПб.: Алтейя, 2003. – 492 с.
26. Соколов И. И. Кипрская православная церковь / Соколов И. И. // Богословская энциклопедия. – Т. X [под ред. Н. Н. Глубоковского]. – СПб., 1909. – С. 69 – 183.

В.В. Омельчук

Императорские акты в системе церковно-канонического права Византийской империи

В статье определяются особенности и место императорских актов в системе церковно канонического законодательства Византийской империи. Настоящие акты рассматриваются как следствие исторической эволюции развития взаимодействия государства и Церкви. Управленческо-правовой анализ императорских актов относительно Церкви и отдельных церковных институтов удостоверяет расширение сферы их собственных полномочий последних.

Ключевые слова: Император, Церковь, нормативный акт, монастырь, епископ, привилегии, полномочия, собственность, функции.

V.V. Omelchuk

Emperor's acts in the system church-canonical rights for the Byzantium empire

In the article features and place of emperor's acts are determined in the system church canonical legislations of the Byzantium empire. The real acts are examined as a result of historical evolution of development of co-operation of the state and Church. Administrative-legal the analysis of emperor's acts in relation to Church and separate church institutes certifies expansion of sphere them own plenary powers last.

Keywords: Emperor, Church, normative act, monastery, bishop, privileges, plenary powers, propert, functions.